

Берікбай САҒЫНДЫҚҰЛЫ

(Алматы)

ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨПТІК ЖАЛҒАУЫНЫҢ
ЭТИМОЛОГИЯСЫ

В статье на основе анализа показывается этимология и варианты множественного числа в тюркских языках.

Bu makalede, Türk dillerindeki çokluk ekinin etimolojisi ve mukayesesi üzerinde durulmuştur.

Қазақ тілінде көптік ұғымды білдіретін үш түрлі морфологиялық форма бар. Олардың бірі – -ыз (-із, -з), екіншісі – -к (-к), үшіншісі – -лар (-лер, -дар, -дер, -тар, -тер) формасы [1]. Бұлардың арасында –лар, (-лер, -дар, -дер, -тар, -тер) жалғауының орны ерекше, чуваш тілін есептегенде, бүкіл түркі тілдерінде аса өнімді жұмсалады.

Тілшілер тарапынан көп зерттелсе де, осы жалғаудың шығу тегі бүгінге дейін ашылмай отыр: “Вопрос о происхождении аффиксы –лар ставился многими тюркологами и алтаистами, однако удовлетворительного решения не получил” [2;83]. Аталған форманттың этимологиясы негізінен екі бағытта зерттелуде: “Одни учения во главе с Г.И.Рамstedтом связывали -lar с самостоятельным словом, впоследствии потерявшим свое реальное значение и превратившимся в аффикс. Другие считают, что -lar представляет собой сложный аффикс, состоящий из двух древнейших показателей множественности или собирательности: -l и -c” [3]. Тіпті Д.Синор мен П.Аалто –лар жалғауы жүйесі бөлек өзге тілдерден түркі тілдеріне енген деген пікір де айтқан [2;84].

Туркологтардың қазіргі буыны -з, -к, -к, -л, -м, -н, -р, -с, -ч, -ш, -т, к +н, қ+л, ғ+т, ғ+р, -л+к, -лар форманттарын тұтасынан жинақтау мағынасын білдіретін көрсеткіштер деп таниды [4].

Көптік формалары неліктен осыншама тарамданып кеткен? Себебі: кейінгі кезеңдерде әр түрлі жолдармен, әр түрлі тәсілдермен өмірге келген көптік мағына беретін элементтердің тарихқа белгісіз ежелгі дәуірде пайда болған элементтермен бір деңгейде қатар қойылуы форманттардың санын көбейтіп жіберген. Олардың барлығына бірдей тоқталу арнайы зерттеуді талап етеді. Біз төменде түркі халықтарымен бірге жасап келе жатқан ең көне (қалдық) формаларды сөз еткелі отырмыз.

Орхон-Енесей, орта ғасыр ескерткіштерінде кездесетін тарқа+т (атақ, жекешесі – тарқа+н), теги+т (атақ, жекешесі – теги+н) сөздері құрамындағы -т, теле+ут, турк+ут этнонимдеріндегі -ут көптік мағына береді. Мұндай мағынаны қазақ тіліндегі бі+з, сі+з жіктеу есімдіктеріндегі -з элементі де бере алады. Сонымен қатар ч аффрикаты мен ш қатаң дауыссызы да қазіргі түрік тілдерінде осындай қызмет атқарады.

“Ортақтық”, “жинақтау”, “мол болушылық” ұғымдары көптік ұғымынан шығады. Қарын+д+ас, жол-д+ас сөздері арқылы берілетін ортақтық мән көне -ас көптік формасы арқылы беріліп тұр деп есептейміз.

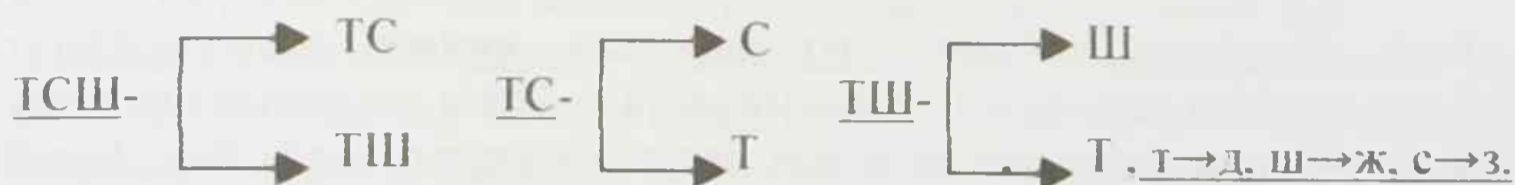
Ал д түбірмен негіздегі қос дауыссыздардың есебінен жылысып келген кірме дыбыс[5:134-135]. Ортақ етістің -ыс(-іс, -с) жұрнағы да этимологиялық жағынан, сөз жоқ, көптік жалғауына барып тіреледі. Өлең+ті, Қараған+ды т.б. жер. елді мекен атауларына жалғанған -ты(-ды) көне жұрнағы “бір нәрсенің молшылығын көрсетеді. Қазіргі заманғы сын есім жұрнақтары -- ты(-ті, -лы, -лі, -ды, ді) да дәл осы мағынасында жұмсалады: су+лы, орман+ды, гүл+ді, тас+ты т.б. Түркі тілдерімен салыстырғанда жүйесі мүлде бөлек саналатын араб тілдерінде көптік мағына -т, (-ат) фонемасы арқылы беріледі. Орыс тілінде де баяндауыштың көптік мағынасы -ут,-ют жұрнақтары арқылы жасалатыны белгілі. Қазақ тіліндегі көптік жалғау -т, +ар, -дын құрамында да -т элементі бар.

Түркологияда осы кезде дейін -л дан басталатын көптік жалғауы (-лар) архетип саналып келді. Шындығында бұл – позициялық комбинаторлық өзгерістердің әсерінен пайда болған вариант қана. Әдеби тілдегі маңдай, таңдай сөздері диалектілерде маңлай, таңдай болып айтылады. Мұндағы -дай тұлғасы -тек (сияқты) сөзінің өзгерген формасы. Демек, түбірде -л дыбысы жоқ. Сын есімінің -лы (-лі, ты, -ті, -ды, -ді) жұрнақтары да осы заңдылықтың салдарынан туындаған: алғашқы формасы – ты. Олай болса, -л формасында ілгері заманда көптік мағына болмаған. -Л ұяңдатып, бәсеңдетіп айтуды ұнататын оғыз, қарлұқ тілдерінде алдымен қалыптасқанға ұқсайды.

Сонымен қазіргі тілдердің тұрғысынан да, көне жазбалар материалдары бойынша да, көптіктің *ат (-ут, -ит), *ас (-ус, -ис), аз (-уз, -из), *аш (-ут, -иш), *ач (-уч, ич) **форматтары** қалпына келеді. Бұл жерде мына мәселені ерекше атап өтуге тура келеді: морфемалардың диахрониялық, синхрониялық жігі бар емес. Көптеген қате тұжырымдар көне тік пен жана жікті дұрыс айыра алмаушылықтан кейін шығады. Мысалы, жоғарыдағы теги+т, тарқа+т, түркологияда қабылданған дәстүр бойынша, біз де екіге бөлдік. Шындығынан бұлар тег-ит, тарқ-ат түрінде түбір мен қосымшаға ажырайды. Себебі, жалғаудың алдындағы түбір мен негіз тек және тар+ук, ал тарқа, теги деген түбір мен негіз тарихта жоқ. Сол сияқты біз, сіз есімдіктері де б+із, с+із түрінде ажырайды. Мұнда түбір өте күңгірттеніп кеткен.

Түркі тілдері флективтік құрылымды басынан кешірген дәуірде бөлшек – силлабофонема болған. Силлабофонема дегеніміз бір ғана архетип дауыссыз фонема мен бір ғана архетип дауысты фонеманың тіркесуінен тұратын буын (мысалы, ан, на, ар,ур, ир т.б.) болады, ал дауыстылар оған әр түрлі семантикалық өң, реңк жүктеп отырады. Тілдік материалдарға қарағанда, көптік ұғымын ТСШ күрделі аффрикаты тарихи даму барысында тс, тш аффрикаттарына бөлінген[5:23]. Флексия теориясы бойынша бұдан мынадай силлабофонемалар түзіледі: аң, уң, иң, ңа, ңу, ңи және ач уч, ич, ча, чу, чи. Мұндағы аң, уң, иң, ңа, ңу, ңи бір силлабофонеманың ач, уч, ич ча, чу, чи екінші силлабофонеманың (түбіртектің) варианттары. Келе-келе тс, тш

аффрикаттарынан катан т, с, ш. ұяң д, ж, з фонемалары өрбіген. Бұл негізден шыққандықтан бұлардың қай-қайсы да көптік мағына бере береді. Фонемалардың көбеюіне байланысты көптік жалғауының варианттары да көбейген: ат~ад, ут~уд, ит~ид, аш~аж, уш~уж, иш~иж, ас~сз, ус~уз, ис~из т.б. сонымен көптіктің қазіргі түркі тілдеріндегі бар варианттары толығынан бір кездегі күрделі аффрикаттың сарқыншақтары болып табылады. Біз қалпына келтірген *-ат(-ут, -ит,), *-ас(-ус, -ис), *-аз(-уз, из), *-аш(-уш,-иш), *-ач(-уч,-ич) форманттары не тс, не тш аффрикаттарының ыңғайына қарай топтасады. Бірақ айналып келгенде, бұлардың негізгі түбірі бар:

Олай болса, көптік мағына беретін -т элементі өз соңынан -р фонемасын (немесе -ар морфемасын) қалай жамап алған? Құранды жалғау алдымен баяндауыштардың құрамында қалыптасқанға ұқсайды? Жама-ат качмаға йуз туттылар (Көпшілік кашуға бет қойды); халайык фүлүс берип су ичарлар (халык пұл беріп, су ішіп жатыр)[6:137]. Тутар+лар, ичар+лар формалары қазіргі тілдерде қолданылмайды. Мұны ежелгі дәуірлерден орта ғасырларға дейін келіп түскен тілдік қалдық (реликт) деп түсінген жөн. Сірә, ілгері заманда бастауыштың көптік мағынасы баяндауыштың көптік мағынасымен қиысқанға ұқсайды. Көне ар түбір қандай ұғым береді? Ер-быть [7]. Бұл – аса ежелгі ар тұлғасының жіңішкерген фонетикалық варианты. Ар мен ер-дің ұғымы тең. Көптік жалғауы -тар-дың құрамындағы -ар да -ын ар. Мысалға барыңдар сөзін талдалық. Бар - “бару” ұғымын беретін түбір, +ың - бұйрық мәніні беретін жұрнақ, +д - көптік мағына беретін тұлға, +ар “бол” ұғымын беретін көмекші сөз. Сонда шамамен алғанда, “көп болып бар” деген түсінік береді. Бұл жерде -ар бөлшегі – қазіргі терминмен айтқанда көмекші етістік. Демеушілік қызметін атқарып, объектінің, субъектінің немесе іс-әрекеттің анық, күмәнсіз көп екендігін аңғартады.

Бұрнағы лексикалық мәнінен айрылған -ар тұлғасының орхон-енисей дәуірінде есептік сан есімдерге жалғанғанында да бір сыр жатқан сияқты: уч+ар, екир+ар т.б.[ДТС, 650-бет]. Мұның сол кезде “екіге толтыр”, “үшке толтыр”, “екі-екіден болсын”, “үш-үштен болсын” тәріздес ұғымдары болған. Бұл пікір бұрыннан айтылып келеді[8:14]. Есептік сандарға қосылған -ар/-әр формасының әлбетте, көптік ұғымды білдіретін тілдік элементке де қосыла алатыны дәлелдеуді қажет етпейтіні ақиқат.

Көптік жалғауының басқа формалары туралы бірер сөз. Бірқатар түркі тілдерінде -тар (немесе -лар) формасының басқы дыбысы түсіп қалып, -ар калпында, соңғы дыбысы ықшамдалып -ла түрінде айтылатын фактілері бар. Солай бола тұрса да, түркологияда -ар, -ла формалары дербес көптік тұлғасы болып есептеледі [8:16]. Шындығында -ар мен -ла -тар жалғауының

үнемделген варианттары. Үнемдеу заңының ықпалы ескерілмегендіктен, жоғарыдағыдай қате тұжырым жасалған. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, “құмак” сөзінің соңғы дыбысы **қ** да көптік формасы болып саналады [8:11]. Іс жүзінде бұл сөз құмдағут (құмдауыт) сөзінен пайда болған. Кестесі:

Егер құмдауыт сөзіндегі -ыт формасы, немесе көне құмдағут сөзіндегі -ут тұлғасы кезінде көптік мағына берген болса, ол мағына үнемдеу заңының әсерімен **қ** фонемасына көшті деуге логикалық негіз бар. Бұлай болған жағдайда **қ** көптік формасы емес, көптіктің мағынасын лингвистикалық фактордың себебінен уақытша атқарып тұрған жаңа элемент болып есептеледі. Көптік жалғауларының кейбір зерттеулерде аса көп болуының басты себебі осындай субъективтік көзқарастарда жатыр.

Көптік жалғауы жөнінен түркі тілдері ішінде чуваш тілі ғана ала-бөле. Көрсеткіші -сәм(-сәм, -сән, сэм). А.М.Щербак былай деп жазады: “Происхождение -сэм до сих пор остается неясным”. Н.И.Ашмарин возводил его к слову сан (число), Г.Рамстедт к слову сақп (каждый) (күн сайын “каждый день”), образованному от общего с сан корня -са (считать). О.Прицак видел в нем сочитание двух общеалтайских показателей множественного числа (*-са ~*-са и *-ін), тогда как Н.А.Андреев отнес его к числу аффиксов, заимствованных из нетюркских языков [2:85]. Бұл болжамдардың біреуі де шындықпен үйлеспейді.

Талдау барысы айқындағанындай көптік мағына -сэм/-сем формантында да **с** дауыссызында тұр. Бұл ерекшелік ол казак тіліндегі сам+са (каптап келу, өте көп болу) етістігімен салыстырғанда анық байқалады. **с** дыбысының өзге түркі тілдерінде де көптік мағына бере алатыны дәлелденген. Өйткені, **с** (жоғарыда атап көрсетілгеніндей) көптік мағына беретін тс(ц) аффрикатынан бөлініп шыққан. Бұрынғы калпына келтірсек, чуваш тіліндегі ежелгі көптік жалғауы *-цан түрінде тұлғанар еді. Сонда -сэм (*цам) осы форманттың варианты болып шығады. Өзге түркі тілдеріндегі *-цар(-тар,-тер) формасынан оның басты айырмашылығы -ар элементін емес -ан элементін қосып алғандығында.

Бурят-моңғол тілінде көптіктің чуваш тіліне ұқсайтын -тан варианты бар. Жекеше аха (үлкен), буу (мылтықты), сасуу (күрдас); көпше аха+тан (үлкен-дер), буу+тан (мылтықтылар), сасуу+тан (күрдастар) [9:133]. -тан формантындағы -ан бөлшегі құрылысы жағынан да, семантикасы жағынан да чуваш тіліндегі -ан(-ен) бөлшегімен бірдей. Бұл факт -сан, -тан, -тар көптік жалғауларының екіге ажырай алатындығын дәлелдейді. Аталған тілде шулл формасы да ұшырайды. Жекеше: дархан (ұста), баян (бай), һамган (кемпір);

көпше дарха+шулл (ұсталар), бая+шулл (байлар), һамга+шулл (кемпірлер) [6:129]. Демек, бурят-моңғол тілінде ш дауыссызы да көптік мағына бере алады. Сайып келгенде, моңғол тілдерінде ти (ч) аффрикаты калпына келеді. тс мен тш төркіндес, бір күрделі аффрикаттан шыққан.

Жалпы алғанда, түркі тілдерімен ұялас моңғол тілдерінде көптік мағына көбіне т немесе д фонемасы арқылы беріледі. Бірнеше диалектіден тұратын бұл тілде -ууд/-үдд,-нууд/-нүүд,-гууд/-гүүд,-д формалары аса жиі пайдаланылады [9:122]. н,г дыбыстары да морфологиялық жылысудың нәтижесінде көптік жалғауының құрамында калып коюы мүмкін. Өйткені жылысу – барлық тілдерге ортақ заңдылық. Бұлай болған жағдайда т-ның ұян варианты д қай құрамда келсе де, көптік мағынаға ие болып тұр.

Бұл айтылғандардан мынадай қорытынды шығады: көптік жалғауы ғылымға белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер (талай, самса т.б.) ғана көмескі сақтап қалған. Ал грамматикалық мәні т(д), с(з), ш(ж) фонемалары, немесе ц (тс), ч(тш) аффрикаттары арқылы беріледі. Бұл фонемалар алтай семьясындағы барлық тілдерге ортақ және олардың ол бастағы фонетикалық-фонологиялық негізі бар т(д), с(з), ш(ж), тш(ч), тс(ц) форманттарына -ар/-ер, -ем/-ен, -ул/-үл, -ан/-ен сияқты элементтер кейінгі дәуірлерде кіріскен (кейінгі дәуір дегеніміздің өзі кем дегенде бес-алты мың жылды камтиды).

Сонымен жаңа теория бойынша, қазақ тіліндегі көптіктің -тар, -тер, -дар, -тер,- лар,-лер варианттарының ең көнесі – -тар. Бұл екі элементтен тұрады. -т және -ар. т – көне көптік формасының (тс) саркыншағы *ат, *ут, *ит тұлғаларында бұрынғы калпына келеді. “Ортақтық”, “жинақтау”, “мол болушылық”, “көп, өте көп болу” ұғымдарын береді. -ар объектінің, субъектінің немесе атқарылатын іс-әрекеттің анық, күмәнсіз көп екендігін білдіретін әрі демеушілік қызмет атқаратын ежелгі көмекші етістік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ыскаков А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1974. 42-б.
2. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л.1977.с.83.
3. Советская тюркология. №5, 1971.с.11.
4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988.с.10-12: Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.с.89-94.
5. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы, 1994. 134-135-б.
6. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык. ч.т. Алма-Ата, 1975.с.101.
7. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алматы, 1971.с. 356.
8. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988.с.10-12: Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З.
9. Сборник трудов по филологии бурят-монгольского ГНИИ. Вып. I. Улан-удэ, 1948.с. 133.